УДК 930 (477)

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ МІСТА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я: СТУПІНЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Михайло ЄЛЬНИКОВ (Запоріжжя)

Публікація присвячена вивченню відомих за писемними та матеріальними джерелами золотоординських міст Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я.

Ключові слова: *Золота Орда, місто, городище, джучидські монети.*

Публикация посвящена изучению известных по письменным и материальными источниками золотоордынских городов Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Приазовья.

Ключевые слова: *Золотая Орда, город, городище, джучидские монеты.*

The publication is devoted to studying famous for the written and material sources of the Golden Horde cities of Lower Dnieper and Northwest Azov.

Key words: *Golden Horde, city, town, Mongol coins.*

Важливе місце у функціонуванні транснаціональної ділянки Великого шовкового шляху за часів Золотої Орди посідав "Кримський улус", куди, окрім Кримського півострова, входили землі від Нижнього Подніпров'я до Нижнього Дону [48, с. 59]. Саме тут утворюється дві чорноморських латино-ординських буферних зони – кримська (під контролем Солхата) і приазовська (під контролем Азака). Але якщо значення італійських і золотоординських міст Криму в міжнародній торгівлі добре відоме [42, с. 166 – 172; 26, с. 39 – 41; 25], то аналіз характеру етнокультурних зв'язків населення золотоординських міст Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я лишається мало дослідженим.

Особливістю Нижнього Подніпров'я до створення Каховського водосховища була наявність Великого Лугу, перевози та броди через який сприяли виникненню поселень, мешканці яких виступали в якості провідників-перевізників. Північно-Західне Приазов'я охоплює Дніпро-Молочанське межиріччя, де розташовані блюдцеподібні пониження – поди, що були своєрідними колекторами талих і дощових вод [27, с. 14]. Південним кордоном регіону є Молочний лиман, поблизу якого розташовувався важливий перевіз – Овечий брід, у його окрузі виявлено два монетних скарби – у с. Веселе і біля Кизіярської балки [50, с. 49 – 50, 145], багате поховання з монетами поблизу с. Радивонівка [46, с. 191 – 192; 50, с. 91]. Уздовж р. Молочної проходила меридіональна магістраль, відома з XVI ст. як Муравський шлях; у її долині знаходилась велика кількість колодязів з артезіанською водою [37, с. 45], на її притоці – р. Чингул було знайдено багатий половецький комплекс золотоординського періоду [31, с. 14 – 36].

На ступінь збереженості золотоординських міст регіону вплинули як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До перших слід віднести повені в зоні Великого Лугу, які знищують значні площі пам'яток, лише деякі зі знахідок з цих об'єктів стають відомі науковим колам, зокрема пайза хана Абдуллаха [1, с. 79 – 80]. Найбільш суттєвим для руйнування пам'яток виявився суб'єктивний (антропогенний) фактор. З 1770 р. для прискорення будівництва фортець Нової Дніпровської укріпленої лінії на Великому Лузі розбиралися споруди з випаленої цегли й мармуру, залишені "колишніми Татарами". 1772 р. Новоросійським губернатором В.О. Чертковим було видано наказ про

грошову винагороду солдатам і офіцерам за знахідки цегляного або вапнякового "запасу". Запорозькі козаки добре знали про "турецький вапняк, цеглу і тесаний камінь, а також залишки давніх споруд і мечетей", та самі планували використати цей матеріал для спорудження церкви [40, с. 128 – 130]. У подальшому будівництво гілок Катеринославської залізниці (з 1884 р.) і спорудження Каховського водосховища у 1955 – 1958 р. зруйнували значну частину пам'яток, у тому числі й часів Золотої Орди.

Описи золотоординських міст у XVI – першій половині XIX ст. містили дуже суперечливі свідоцтва [15, с. 41]; археологічні дослідження, розпочаті наприкінці XIX ст., були незначними, а їхні результати видані частково. В. Л. Єгоров у межах лівобережжя Дніпра виділяє чотири міста – Кучугурське, Тавань, Тягин і Кінське (Кінські Води). Інші поселення регіону, на яких зафіксовані вали, виключені ним із числа золотоординських [10, с. 12, 84 – 87]. Г.О. Федоров-Давидов фіксував на Нижньому Дніпрі одне або два міста чи городища – Запорізьке (Кучугурське) та Кінські Води (іноді замість останнього – Таваньське) [52, с. 235, рис. 96.67; 59, р. 15, рис. 1; 51, с. 40 – 41; 53, с. 88]. За А.О. Козловським, який відзначає відсутність городищ в регіоні у IX – XIV ст. [23, с. 6], умовно поселення часів Золотої Орди в пониззі Дніпра поділяються на два типи. Перший з них представлений поселеннями, на яких зафіксовані будівлі з цегли й каміння: Кучугурне і Кам'янка-Дніпровська. До другого типу дослідник відносить поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами [22, с. 10 – 13; 24, с. 130 – 133]. Аналіз нових археологічних, картографічних і писемних джерел дозволяє збільшити число золотоординських міст в означеному регіоні.

Найпівнічнішим є місто Кінські Води, що отримало свою умовну назву у 1977 р. в роботі В.Л. Єгорова [11, с. 121]. Місто виокремлено на основі аналізу свідчень "Книги Большому Чертежу", однак без точної прив'язки [10, 1985, с. 86]. Відзначимо, що першим звернув увагу на цю пам'ятку запорізький краєзнавець В.Г. Фоменко ще в 1968 р. [13, с. 237 – 239]. За писемними свідоцтвами, у 1680 р. повз Кінські Води (р. Конку) проходили посли, де бачили напівзруйновані будівлі "Кримського Хана Мамая" [28, с. 573 – 574]. У 1774 р. тут, на місці колишнього "татарського" аулу чи якихось "татарських" споруд, виникло поселення, що носило до середини XIX ст. назву Аул. У праці єпископа Гермогена вказується, що з південно-західної сторони до села Аул примикав "пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю" [4, с. 222].

Значно розширюють джерельну базу з локалізації Кінських Вод мапи XVI – XVIII ст., зокрема на карті Г. Меркатора "Тавріка Херсонеська…" (фрагмент карти Європи 1554 р.) на лівому березі Конки відзначено якесь місто під назвою "Nigropon". На мапі 1751 р. Д. де Боскета "Генеральная карта по реке Днепру…" на правому березі Кінських Вод, біля місця впадіння в Конку р. Жеребець (на мапах – Мечетна) позначено чотири мечеті. Єдиною мапою, де вказано три "мечеті" на правому та ще одна на лівому березі Конки, є "Операционная карта 1769 г.". 1774 р. датується карта "План Конских Вод и Мечетной, называемой речкой Жеребець", де позначено десять "мечетей" [14, с. 107 – 108].

Місто Кінські Води частково досліджувалось у 1993 р. експедицією ЗОКМ. Планомірні дослідження розпочаті в 2008 р. Запорізьким національним університетом, у ході яких досліджено частину мечеті, цегляні стіни були оздоблені рослинним і геометричним поліхромним орнаментом. Форма глазурованих кашиних мозаїк і ганчу з мечеті знаходить аналогії серед архітектурного декору столичних золотоординських центрів. Мозаїчний декор має іранські й середньоазіатські корені, рослинні мотиви архітектурних

деталей – вказує сельджуцьке походження, характерне для пам'яток Криму першої половини XIV ст. [16, с. 59].

Друге місто знаходилось на лівому березі р. Конка, біля с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії, досліджувалось Д.І. Яворницьким у 1903 – 1905 рр. та визначено як "тюркськo-татарське"городище XIII – XIV ст. [58, с. 146 – 147]. Опис пам'ятки відсутній, знахідки складалися з кам'яних плит, квадратної цегли, фрагментів поливної та неполивної гончарної кераміки, речей спорядження коня. Серед нумізматичного матеріалу – монети ханів Кільдибека і Мухаммед-Булака карбування міст Азака та Орди [18, с. 97 – 99]. Пам'ятка позначена на мапі 1751 р. Д. де Боскета і "Пограничной карте Российской и Турецкой империй…"1769 г. Я.Ф. Шміта. Точне знаходження міста до цього часу лишається не визначеним.

Неодноразово привертало увагу дослідників городище Великі Кучугури (Кучугурське, Запорізьке). Недостатнє введення в науковий обіг матеріалів пам'ятки, особливо її нумізматичної частини, породило багато дискусій стосовно часу його функціонування й співвідношенням з ним міста Орду. А.П. Григор'євим ще в 1983 р. була висунута ідея про ототожнення городища з м. Орду; емісія монет з легендою Орду тривала з 1363 по 1437 р., а у 1501 – 1502 рр. тут розташовувалась ставка Менглі-Гірея [8, с. 117 – 122]. Г.О. Федоров-Давидов вважав, що в другій половині XIV ст. орда, яка стала кочувати у Північному Приазов'ї, із кочової ставки перетворилася в центр мамаєвих володінь і прийняла ряд атрибутів міста, де карбувалась монета [51, с. 11 – 12]. У Орди, карбування монет якого тривало до початку XV ст., було декілька епітетів: Орда ал-Джедід, Орда ал-Муаззам і Орда ал-Султані [50, с. 16, 48, 57]. Є.Ю. Гончаров розглядає існування декількох Орд, карбування Орди (ал-Му'аззам) безперервно відбувалося в Подніпров'ї з 765 по 860 – 870-ті рр. За Тохтамиша стара ставка була переведена до Нижньої Волги, де почалося карбування монет з епітетом Орду ал-Джадід. У Подніпров'ї залишився населений пункт під назвою ал-Му'аззам і ал-Махруса. За Улу-Мухаммеда на нижньому Дніпрі монетний двір іменувався просто Орда [5, с. 99 – 101].

В.Й. Довженком була досліджена лише незначна частина урочища (Великі Кучугури), при цьому роботи велися вибірково на всіх ділянках для визначення загального характеру міста [9, с. 5 – 7]. Е. Ляссота, проходячи в 1594 р. вздовж Конки повз Аталикову долину, бачив на одному з островів Великого Лугу городище "Kurzemal" [56, с. 264]. Аталикову долину зустрічаємо на мапі Р. Заноні 1767 р., а вище, між Конкою і її правою притокою р. Янчекрак, розташоване городище Актар-мечеть. Д. І. Яворницький наприкінці XIX ст. відзначав, що в урочищі Кучугури знаходяться залишки міста, відзначені на мапі Р. Заноні як Актар-мечеть, перекладаючи назву як "пуста мечеть" [57, с. 158, 165 – 166]. На карті Р. Заноні у верхній частині урочища Кучугури фіксується ще один пункт. За Д.І. Яворницьким, вище устя Конки, на лівому її березі, знаходиться велике городище, де зустрічаються "різні залишки старовини", серед яких посуд, зброя, бронзові дзеркала. Дослідником розкопано тут одне поховання в ящику "типа гробу", серед знахідок – залишки головного убору [57, с. 166].

Я. П. Новицький в урочищі Кучугури також розрізняв два "турецьких" городища – Велике і Мале, перше з яких він оглянув у 1901 р. За його спостереженнями, Велике городище на чверть зменшилося після повені 1845 р. На Малому було також місто, де знаходили випалену цеглу, кам'яні фундаменти будівель, монети й посуд. Окремі знахідки з Малого городища, знайдені ним, потрапили до Катеринославського музею ім. А.Н. Поля [30,

с. 195 – 197, 201]. Неодноразово відвідував (з 1882 по 1916 р.) Велике і Мале городища А.Ф. Кащенко, вказуючи, що будівельний матеріал з них широко використовувався поміщиками для своїх "економій" [19, с. 410 – 413].

Ці факти потребують подальшого дослідження, особливо нумізматичної колекції і можливості присутності на пам'ятках декількох будівельних горизонтів. У 1950 – 1951 і 1953 рр. О.В. Бодянський і В.Ф. Пешанов зібрали тут 44 монети [9, с. 1], у 1951 – 1952 рр. Д.Т. Березовець знайшов ще 38 монет. При розкопках В.Й. Довженка виявлено 224 монети. Всього до фондів ІА НАН України потрапило 262 монети. Після створення водосховища в 1964 – 1965 рр. запорізьким нумізматом В.М. Шовкуном на Великих і Малих Кучугурах було зібрано близько 3700 джучидських монет. Найбільш вагомою серед них була колекція періоду "великої замятні" – ханів Абдуллаха (6 типів) і Мухаммад-Булака (9 типів), найбільш ранніми – дирхеми Узбек-хана 715 Р.Х. Частина цих монет (близько 2000) поступила до фондів ЗОКМ. Нумізматом був також виявлений скарб з п'яти злитків – саумів лад'євидної форми; усі екземпляри одношарові "волзького типу".

У 1977 – 1981 рр. співробітниками ЗОКМ було зафіксовано залишки двох будівель (о-ва Утиний, Квакі), підйомний матеріал мав аналогії серед городищ Поволжя другої половини XIII – XIV ст. [55, с. 398 – 399]. На о. Рибачий І зафіксовані залишки споруд, які дозволили виділити три будівельні горизонти кінця XIV – початку XV в. [35, с. 308 – 309; 45, с. 10 – 11].

Два міста розташовувались на лівому березі р. Конка, поблизу важливої стратегічної ділянки – Микитинського перевозу через Дніпро. Це вузьке місце для переправи до 1770 р. називалося на мапах Крименді-Базар [40, с. 91 – 92]. Перше з них – Білозерське городище розташоване безпосередньо в межах Кам'янського городища скіфського періоду, першу згадку про яке знаходимо в Е. Лясоти, за яким поблизу озера Білозерка знаходиться городище й фортечний мур давнього міста [56, с. 263 – 264]. С.І. Мишецький першим передає легенду, згідно з якою на цьому місці колись знаходилось місто Білозерка, де правила франкська цариця. Білозерка була зруйнована Мамаєм, а сам він побудував місто на р. Мамай-Сурка [29, с. 28]. У подальшому легенду про Сурку-Білозерку переказували А.О. Скальковський, Н. Вертил'як, О.С. Афанас'єв-Чужбинский [15, с. 41]. За свідченнями А.А. Русова, у степовій Україні йому були відомі сліди двох міст, одне з яких Білозерка зруйноване "татарським князем Мамаєм" [36, с. 65].

За О.С. Уваровим, "це татарське місто стояло на місці грецького" [49, с. 21 – 25], О.В. Терещенко вказував, що "тут було татарське городище, яке за своєю будовою і предметам, схоже з відкритими мною у руїнах Сараю, колишньої столиці Золотої Орди…" [44, с. 15, 31 – 32]. У 1888 р. Білозерське городище обстежив геолог В.Д. Соколов, зафіксував знахідки споруд з "тонкої квадратної цегли, бутового каміння" [41, с. 233 – 234]. Йому вдалося виявити залишки ливарної майстерні, колекція речей (більша частина – зі знахідок Д.Я. Сердюкова, який збирав їх протягом 16 років) була передана в дар Імператорському Історичному Музею у Москві [41, с. 237 – 238]. На підставі знайдених монет – "грецьких, римських, татарських і турецьких" він зробив припущення, що пам'ятка являє собою "археологічний конгломерат" [41, с. 238, 242].

Археологічними дослідженнями Д.Я. Сердюкова (1899 – 1900) і Ф.М. Кіранова (1929) на Кам'янських кучугурах (сучасна пристань м. Кам'янка-Дніпровська) виявлені залишки будівель з цегли "татарського типу", джучидські монети [38, с. 28 – 37; 39, с. 31 – 33; 7, с. 42]. У 1952 р. Е.О. Симоновичем біля зовнішнього валу був досліджений ґрунтовий некрополь XII – XIV ст., датований попередньо X-XII ст. [43, с. 99 – 106]. У

2002 р. поблизу пристані були випадково відкриті залишки горнів по виплавці чавуну [3, с. 80 – 85].

Місто Мамай-Сурка розташовувалося в межах Знам'янського городища скіфського періоду. Уперше пам'ятку згадує Е. Ляссота як "старе городище або місто, з фортечним муром старого замку" [56, с. 263]. За О.В. Терещенком, поряд із "колонією грецьких поселенців" тут існувало татарське городище Мамай-Сурка, побудоване темником Мамаєм [44, с. 33 – 34]. Л.В. Падалка дійшов висновку, що Білозерське городище й городище Мамай-Сурка – дві частини одного городища [32, с. 387]. В.Д. Соколов городище Білозерське й Мамай-Сурку також вважав єдиною пам'яткою [41, с. 235]. За Н. Вертильяком, у центральній частині в один ряд стояло чотири "кургани" значної висоти, що розривалися місцевими мешканцями для добування випаленої цегли й тесаного каміння. За переказами, колись тут були великі будівлі, біля самої р. Конки знаходилось глибоке місто – руїни палацу, яке мешканці називали Кремлем [2, с. 144].

У 1940, 1952 – 1953 рр. на городищі проводила дослідження Скіфська степова експедиція на чолі з Б.М. Граковим. 1940 р. досліджувались укріплення пам'ятки, верхня частина внутрішнього валу була укріплена цеглою-сирцем, за розмірами характерними для часів Золотої Орди. Як вказував Б.М. Граков, "цегла-сирець незвична для Степової Скіфії" [7, с. 48 – 51]. Посилаючись на свідоцтва Н. Вертил'яка він зауважував, що місцеве населення добувало аналогічну цеглу з чотирьох курганоподібних пагорбів на акрополі [7, с. 63 – 64], три з яких були досліджені в 1952 р. Н.М. Погребовою [33, с. 2, 6]. На розкопі І-а (V) відкрита частина цегляного будинку, культурний шар було насичено червоноглиняним гончарним посудом. На розкопі І був відкритий фундамент споруди розмірами 20 х 10 м, з виступами до північного сходу. Будівля не була повністю досліджена, тому що "затримувало дослідження шарів скіфського часу" [33, с. 17]. За знайденим на рівні фундаменту пулом хана Абдуллаха всі цегляні споруди віднесено до 1360-х рр. [33, с. 19]. Залишки будівель зафіксовані також на розкопах ІІІ і ІІІ-а. Незначна насиченість культурного шару обумовила висновок, що в золотоординський період на цьому місці знаходились поодинокі будівлі, а в цілому городище не було заселене. Погоджуючись з поглядами Б.М. Гракова, дослідниця вказувала, що ці залишки відносяться до сторожового пункту, спорудженого монголами для охорони переправи через Дніпро [34, с. 15 – 16, 21]. Поблизу міста досліджений однойменний могильник, який є одним із значних у регіоні за кількістю поховань.

Крайнє південне місто – Тягинське городище розташоване на острові висотою 7-8 м від рівня правого берега Дніпра. За С.І. Мишецьким, тут знаходився кам'яний замок, побудований франками [29, с. 32 – 33]. В.П. Семенов-Тянь-Шанський пов'язував заснування фортеці з татарами і відносив до 1491 р. [37, с. 148]. У 1914 р. В.І. Гошкевичем тут була досліджена одна з двох будівель, серед знахідок – червоноглиняний тарний і поливний посуд. За 1,8 км на північний схід В.І. Гошкевич розкопав мусульманський курганний могильник XV ст. Дослідник датував весь комплекс XIV – XVI ст., вважаючи його відомою за писемними свідченнями "Вітовтовою банею" [6, с. 5 – 11]. У ході робіт 1992-1993 рр. Тягинською експедицією були зроблені висновки, що городище побудовано на початку XV ст. за Вітовта, на кордоні Великого князівства Литовського й татарських володінь [54, с. 186]. Розвідки на пам'ятці співробітниками Національного заповідника "Хортиця" в 2009 р. дали змогу дійти висновку, що місто-фортеця Тягинь-Семимаяк було побудовано литовцями й безперервно існувало з 1363 по 1484 р. [17, с. 308 –

312]. Недостатня інформація викликає розбіжності, які потребують подальших досліджень для з'ясування часу функціонування й характеру пам'ятки.

Таким чином, на нижньому Дніпрі і у Північно-Західному Подніпров'ї можемо виділити три мікрорегіони, де сконцентровані адміністративно-політичні центри. Перший з них охоплює урочище Кучугури й місто у с. Веселе. Тут відомі Новогригорівський курганний могильник, поховальний обряд якого характерний для кочівників Поволжя й мусульманський ґрунтовий некрополь з цегляних склепів, що притаманні містам Золотої Орди [12, с. 96 – 98]. У другий локальний район входило місто Кінські Води і ділянка приток Молочної – р. Куркулак і Чингул, на останній з яких відкрите багате половецьке поховання. На сході від міста в 1851 р. на р. Гайчур виявлений один з найкрупніших монетних скарбів – Катеринославський.

Третя ділянка – район Микитинського перевозу, де розташовано два міста – Білозерське і Мамай-Сурка. На особливу роль цього мікрорегіону вказує знахідка пайзи хана Абдуллаха й два великих ґрунтових могильники – Кам'янський і Мамай-Сурка, небіжчиків з яких можливо віднести до населення цих міст. Викликає незрозуння співвіднесенність населення, що залишило некрополь Мамай-Сурка, з напівосілим [47, с. 221], або навіть з кочовим [20, с. 389; 21, с. 120].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Банзаров Д. Пайзе, или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов / Д. Банзаров // ЗСПАНО. – 1850. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 72 – 94.

2. Вертильяк Н. Описание Белозерского городка / Н. Вертильяк // ЗООИД. – 1858. – Т. IV. – Отд. I. – С. 143 – 45.

3. Гаврилюк Н.О. Участок черной металлургии на Каменском городище / Н.О. Гаврилюк, В.И. Маничев, Д.П. Недопако // АВУ 2001 – 2002 рр.: зб. наук. пр. – Київ : ІА НАН України; Шлях, 2003. – Вип. 5. – С.80 – 85.

4. Гермоген. Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген. – Псков, 1887. – 524 с.

5. Гончаров Е.Ю. Монетные дворы Улуса Джучидов / Е.Ю. Гончаров // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах. – М. : Нумизматическая литература, 2005. – С. 97 – 102.

6. Гошкевич В.И. Летопись музея за 1914 год / В.И. Гошкевич. – Херсон, 1916. – Вып. 6. – 48 с.

7. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // МИА. – 1954. – № 36. – 246 с.

8. Григорьев А.П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименование // Тюркологический сборник. 2006. – М. : Восточная литература РАН, 2007. – С. 117 – 168.

9. Довженок В.И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города на урочище "Большие кучугуры" в Днепровских плавнях Запорожской области / В. И. Довженок // НА ІА НАНУ. – № 1953/2, ф.е. № 2217. – 44 с.

10. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды XIII – XIV вв. / В.Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – 246 с.

11. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА. – 1977. – № 1. – С. 114 – 125.

12. Єльников М. Зміни в поховальному обряді населення Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди / М. Єльников // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – С. 92 – 99.

13. Єльников М.В. В.Г. Фоменко – першовідкривач городища Кінські Води / М.В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 10. – С. 237 – 246.

14. Єльников М.В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М.В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 103 – 111.

15. Єльников М.В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї / М.В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 4. – С. 40 – 55.

16. Єльников М.В. Трансцивілізаційні зв'язки Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я за часів Золотої Орди / М. В. Єльников // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 58 – 62.

17. Ильинский В.Е. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе (историческая справка) / В.Е. Ильинский // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнар. науково-практич. конференції "Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці". – Запоріжжя : A&V.Art.GROUP, 2010. – С. 308 – 313.

18. Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав : Типография Губерского земства, 1910. – 426 с.

19. Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове / А. Кащенко / Дніпропетровськ : СІЧ, 1991. – 494 с.

20. Квитницкий М.В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы с. Ковалёвка / М.В. Квитницкий // Археологічні дослідження в України 2003 – 2004 рр.: зб. наук. праць. – Київ : ІА НАН України; Запоріжжя : Дике Поле, 2005. – С. 389 – 392.

21. Квітницький М.В. Кочовики південноруського степу за доби розвиненого середньовіччя (історіографія, стан та перспективи дослідження) / М.В. Квітницький // Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : Інститут археології НАН України, 2010. – С. 116 – 123.

22. Козловський А. Південне Подніпров'я в до козацьку добу / А. Козловський // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 9 – 14.

23. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. / А.О. Козловський; АН України, Ін-т археології; від. ред. О.П. Моця. – К. : Наукова думка, 1992. – 184 с.

24. Козловський А.О. Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва / А.О. Козловський // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 298 – 304.

25. Крамаровский М.Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия / М. Г. Крамаровский. – СПб. : ЕВРАЗИЯ, 2012. – 496 с.

26. Крамаровский М.Г. Северное Причерноморье, Лигурия и Латинская Романия в XIII – XV вв. К вопросу о латинском компоненте в культуре Золотой Орды / М.Г. Крамаровский // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье. Тез. докл. междунар. науч. семинара. – Донецк, 1992. – С. 38 – 42.

27. Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация) / Б.Д. Михайлов. – Запорожье : Дикое Поле, 1999. – 240 с.

28. Мурзакевич Н. Список с Статейного списка Великого Государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писана со слов, чрез огонь, в Цареве-Борисове-городке, в нынешнем во 1681 г. мая в день / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. Т. 2. – С. 568 – 658.

29. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С.И. Мышецкий // ЧОИДР. – 1847. – № 6. – С. 4 – 35.

30. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький. – Запоріжжя : ПП "АА Тандем", 2007. – Т. 2. – 510 с.

31. Отрощенко В.В. Половецький комплекс Чингульського кургану / В.В. Отрощенко, Ю.Я. Расаммакін // Археологія. – 1986. – Вип. 53. – С. 14 – 36.

32. Падалка Л. Каменный Затон и Белозерское городище на Днепре / Л. Падалка // КС. – К., 1891. – Т. XXXV (декабрь). – С. 384 – 390.

33. Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году / Н.Н. Погребова // НА ІА НАН України / №1952/43б, ф.е. № 1929. – 36 с.

34. Погребова Н.Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра / Н.Н. Погребова // КСИА. – 1962. – Вып. 89. – С. 15 – 21.

35. Попандопуло З.Х. Исследования Запорожского краеведческого музея / З.Х. Попандопуло, И.Р. Тихомолова // АО 1981 г. – М., 1983. – С. 308 – 309.

36. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А.А. Русов. – Киев, 1876. – 151 с.

37. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отчества. Т. 14. Новороссия и Крым / В.П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб., 1910. – 983 с.

38. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке / Д.Я. Сердюков // ОАК за 1899 г. – СПб., 1902. – С. 28 – 37.

39. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке / Д. Я. Сердюков // ОАК за 1900 г. – СПб., 1902. – С. 33 – 36.

40. Скальковский А. История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1846. – Ч. III. – 302 с.

41. Соколов В. Белозерское городище на Днепре / В. Соколов // КС. – К., 1892. – Т. XXXVIII (август). – С. 225 – 245.

42. Старокодомская М.К. Солхат и Кафа в XIII – XIV вв. / М.К. Старокодомская // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 162 – 173.

43. Сымонович Э.А. Погребения X – XII вв. Каменского могильника / Э. А. Сымонович // КСИИМК. – 1956. – Вып. 65. – С. 99 – 106.

44. Терещенко А. Очерки Новороссийского края. Насыпи могильные в Южной России, с указанием некоторых памятников в других местах / А. Терещенко // ЖМНП. – 1853. – Часть LXXX. – Отд. II. – С. 24 – 34.

45. Тихомолова И.Р. Отчет о раскопках городища Большие Кучугуры в Васильевском районе Запорожской области в 1981 году / И. Р. Тихомолова // Архів ЗКМ. – Д. 2234. – 32 с.

46. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К. : Абрис, 1999. – 200 с.

47. Тощев Г.М. Археологічній лабораторії ЗНУ – 25! / Г.М. Тощев, С.І. Андрух // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 11. – С. 219 – 223.

48. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды / В.В. Трепавлов. – М. : Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.

49. Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / А.С. Уваров. – СПб., 1851. – Вып. 1. – 34 с.

50. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды / Г.А. Федоров-Давыдов. – М. : ПАЛЕОГРАФ, 2003. – 352 с.

51. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1994. – 232 с.

52. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г.А. Федоров-Давыдов // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М. : Наука, 1981. – С. 229 – 239.

53. Федоров-Давыдов Г.А. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге / Г.А. Федоров-Давыдов // Татарская археология. – Казань, 1997. – № 1. – С. 88 – 100.

54. Черная Е.Д. Коллекция поливной керамики Херсонского краеведческого музея / Е.Д. Черная // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тез. докл. науч. конф. – Симферополь, 1998. – С. 186 – 189.

55. Шаповалов Г.И. Работы на средневековом городище Большие Кучугуры / Г.И. Шаповалов, В.Е. Борисов // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 398 – 399.

56. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / під ред. А. Л. Сокульського // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277.

57. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1898. – 405 с.

58. Эварницкий Д.И. Дневники раскопок / Д.И. Эварницкий // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. I. – С. 118 – 157.

59. Fedorov-Davydov G.A. Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga / G. A. Fedorov-Davydov / Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München, 1984. – Band 11. – 131 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єльников Михайло Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

*Наукові інтереси:*імперія Джучидів, середньовічний період в історії Нижнього Подніпров'я і Приазов'я.

УДК 930.1

ЕТНОГЕНЕЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XIII - XV СТ.)

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ (Черкаси)

Дослідження присвячене проблемам взаємовідносин кримської та української етносоціальних спільнот за доби середньовіччя та раннього нового часу.

Ключові слова: *середньовіччя, новий час, етнічна спільнота, історіографія, кримський етнос.*

Исследование посвящено проблемам взаимоотношений крымской и украинской этносоциальных общностей в эпоху средневековья и раннего нового времени.

Ключевые слова: *средневековье, новое время, этническая общность, историография, крымский этнос.*

The research is devoted to the problem of relations between the Crimean and Ukrainian ethno-social communities in the Middle Ages and early modern times.

Key words: *medieval, modern times, ethnic community, historiography, the Crimean ethnicity.*

У вітчизняній історіографії практично не приділяється увага міжспільнотним взаєминам українців з населенням одного із найбільш в етноісторичному контексті відмінним регіоном сучасної Української держави – Кримом. Становище, в якому опинилася ця сфера вітчизняної гуманітаристики, засвідчує, наскільки фрагментарно, а подекуди й контроверсійно аналізуються питання міжспільнотних взаємин середньовічних України та Криму. Втім, як засвідчує історія їхніх взаємовідносин, саме тоді розпочався конструктивний діалог між українцями та кримськими татарами як в етносоціальному, так і, що найголовніше, – в етноконфесійному вимірах.

В історичному часі та просторі України етнічно не-українські політичні структури з'являлися, взаємодіяли з українцями, подекуди й занепадали, наприклад, як Половецька держава або Кримське ханство. Їхні колишні мешканці увійшли цілком або значною мірою в український етносоціальний простір. Разом із тим, мирне співжиття зокрема української та кримськотатарської спільнот було буденною справою на Великому Кордоні. Причому, механізм нормальних відносин функціонував без інструкцій, директив, мирних пактів, а включався органічно, що свідчить про його чітку